

УДК: 41: 494.

Абдыкеримова А.Э., Кыргызбаева М.

К.Тыныстанов ат. БИМУ,
К.Тыныстанов ат. БИМУ, магистрант

ПОЭТИКАЛЫК ЧЫГАРМАЛАРДАГЫ КАЙТАЛООЛОРДУН РОЛУ

Макалада поэтикалык чыгармалардагы кайталоолор көркөм сөз ыкмаларынын бири катары каралып, алардын стилистикалык, семантикалык, поэтикалык мааниси тууралуу сөз болот.

Негизги сөздөр: поэтикалык чыгарма, кайталоо, көркөм сөз каражаты, параллелдүүлүк, семантикалык кызмат, стилистикалык кызмат, поэтикалык кызмат.

В данной статье повторение рассматривается как один из способов художественной выразительности, его стилистическое, семантическое и поэтическое значение.

Ключевые слова: поэтическое произведение, повторение, средства художественной выразительности, параллелизм, семантическая функция, стилистическая функция, поэтическая функция.

This article repetition is considered as one way of artistic expression, its stylistic, semantic and poetic value.

Key words: poetic work, repetition, means of artistic expression, parallelism, semantic function, stylistic function, poetic function.

Адатта, кайталоолор кептин көркөмдүгүн, угумдуулугун төмөндөткөн көрүнүш болуп саналат деп айтылып келет. Бир эле сөздүн же конструкциянын кайталана бериши кепти супсак, жугумсуз кылгандай таасир калтырат. Ошондуктан кепте, тексттерде тавтологиялык кайталоодон, дегеле, тавтологиядан, бир түрдүүлүктөн качуу үчүн синонимдер колдонулуп келет. Бирок көркөм чыгармаларда, өзгөчө, поэтикалык чыгармаларда бул принцип айрым учурларда алгылыксыз болуп калат. Себеби кайталоолор көркөм чыгармаларда, анын ичинде поэтикалык чыгармаларда композициялык жана сөздүк (тилдик) материалды байланыштыруунун универсалдуу жана эмоционалдуу ыкмасы катары милдет аткарат. Ошондой эле кайталоолор көркөм чыгармалардын тилинде синонимия сыяктуу эле парадигматикалык пландагы иреттүүлүктүн жүзөгө ашырылышы болуп эсептелет. Бул ыкма фонетикалык кайталоо, грамматикалык кайталоо, лексикалык кайталоо, синтаксистик кайталоо түрүндө болушу мүмкүн жана көркөм чыгармаларда стилистикалык, семантикалык, лингвопоэтикалык мааниге ээ. Көркөм чыгармалардагы кайталоолордун ролу, мааниси, функциясы олуттуу болуп эсептелет. Бул маселе тууралуу көптөгөн изилдөөчүлөр өздөрүнүн көркөм чыгарманын тили боюнча эмгектеринде айтып келишкен.

Кайталоолордун түрлөрү, алардын ар биринин функционалдык, стилистикалык, семантикалык мааниси өз алдынча, терең, ар тараптуу иликтөөнү талап кылган маселе болуп саналат. Бул жерде дифференциялабастан, жалпы эле кайталоонун табияты тууралуу кеп кылууну максат кылдык. Мисалдар катары кыргыздын белгилүү акыны Ш.Дүйшеевдин «Арабадагы ыр -2» (Бишкек, 2001) аттуу жыйнагындагы ырлардан үзүндүлөрдү алдык.

Кайталоонун кайсы гана түрү болбосун, чыгармада атайын максат менен – экспрессивдүүлүктү жана эмоционалдуулукту күчөтүү, көркөм-эстетикалык кунарын жогорулатуу жана семантикалык деңгээлди ачып берүүгө көмөк көрсөтүү үчүн колдонулат:

Эх, күндөр, күндөр эзилген

Эриндер күйүп кесилген.

Кесилген менен ошол жер

бейиштин төрү сезилген.//

Кайран кез, кайран кечең күз

Кадыр түн тосуп эчен биз.

Бактылуу болсок дечү элек,

Бактылуу болдук бекенбиз? («Караган-Жайык»).

Алынган контексттин экспрессивдүү, эмоционалдуу, лирикалуу мүнөзгө ээ болушу, биринчиден, анын семантикалык-структуралык түзүлүшү, фонетикалык уюшулушу, экинчиден, андагы кайталоолор аркылуу камсыз болгон. Анда фонетикалык, грамматикалык, лексикалык, синтаксистик, стилистикалык кайталоолор орун алган. Бул контексттин мазмундук өзөгү да кайталоолор аркылуу кармалып тургандай. Мисалы, кайталанган лексикалык бирдиктер *күндөр, кесилген, кайран, бактылуу* – контексттеги негизги семантикалык жүктү көтөрүп турган бирдиктер. Кайталанып колдонулуунун негизинде алардын семантикалык-функционалдык эффектиси жогорулаган. Анткени кайталанган бирдик актуалдашкан мүнөзгө ээ болуп, көңүл борборуна түшөт да, логикалык басымга ээ болуп калат.

Поэтикалык чыгармада кайталануунун аркасында тилдик бирдиктин актуалдашуусу анын семантикасынын кеңейишине жана тереңдешине, ички формасынын өсүшүнө, ар бир кайталануусунда семантикалык боекчолорго ээ болуусуна алып келет:

Учат куштар, казат жерди чычкандар

Уктап туруп, кайра отуңду жагасың.

Учуш керек дешет сага учкандар,
учуш керек, бирок жок да канатың?

Учуш керек, ураалашат, учасың
дарек-дайның өтөт колдон-колдорго...

Учуш керек дешет сага учкандар

Учуш керек Бирок барбы канатың? («Бийиктик»).

Берилген контекстте *учуш керек* деген айкаштын жыш кайталанышы тавтологияны, монотондуулукту жаратууга тийиш болсо да, контекст андай мүнөзгө ээ эмес экени сезилип турат. Себеби *учуш керек* негизги ойдун, тексттин жалпы мазмунунун кыскартылган туюндурулушу болуу менен, тексттеги композициялык, синтаксистик, метрикалык блүктрдү байланыштыруучу милдет аткарган, экинчиден, темалык функцияга да ээ, текстте ага удаалаш келген бөлүктөр ремалык мааниде кызмат кылган, үчүнчүдөн, ар бир *учуш керек* семантикалык боекчого, башкалардан айырмалуу коннотацияга ээ болуп турат.

Поэтикалык чыгармаларда кайталоолор контактылык же жанаша мүнөздө жана дистанттык же аралыкта турган мүнөздө болушуна жараша, тексттин структурасында айырмаланып турган семантикалык-функционалдык мүнөзгө ээ. Жанаша мүнөздөгү кайталоолор контексттин, чыгарманын экспрессивдүүлүгүн, эмоционалдуулугун арттырып, кайталанган бирдиктин маанисин биринчи планга алып чыгат:

Чексиз күүдөн чегиртекелер чертишкен

Көңүл калып, тажап денем талыкшып.

Жүрөм, жүрөм бир кайгыны сезиштен,

Бир шаттыкты катыш сага жан уккус. («Оо, бул жакта аптап кетпей...»).

Ал эми аралыкта турган кайталоолор жанаша турган кайталоолорго тиешелүү милдеттер менен катар, тилдик материалды, чыгарманын же контексттин бөлүктөрүн байланыштыруу милдетин да аткарат:

Бул жолдор – кумурска жол

теректер иет башын.

«Кумурска, кумурска бол!»

Бирөөнүн күйөт ташы.

Бирөөнүн күйөт ташы,

Машина, учат жолдор!

Шамал, шаар, күйөт жазуу

«Кумурска, кумурска бол!».

Бул контексттеги *кумурска, кумурска бол, бирөөнүн күйөт ташы* конструкцияларынын кайталануусу биринчи жана экинчи сабактарды семантикалык жана

композициялык жактан байланыштыруучу роль ойногон. Кайталанган конструкциянын биринин тутумунда кайталанган элементтин *кумурска, кумурска* болушу анын экспрессивдүүлүк даражасын, эмоционалдык таасирин күчөтүүчү мааниге ээ. Мында *кумурска* контекстте өзүнүн түз маанисинде эмес, өтмө маанилерде колдонулган: 1) *кумурска* сыяктуу тынбай эмгектен, эмгекчи бол маанисине, 2) аалам, болмуштун чегинде адамдын *кумурска* өңдүү майдалыгын туюндуруу маанисине ээ болуу менен, жалпы тексттин семантикалык жүгүн көтөрүп турат.

Көркөм сөз ыкмасы катары алганда, кайталоолор тилдик бирдиктердин функционалдык жана семантикалык актуалдашуусу менен катар, төмөнкүдөй функцияларды да аткарат:

1) Айрым контексттерде тилдик бирдиктердин кайталануусу эмоционалдык күчөтүү таасирин жаратат:

«Апаке, кандайсыңар,
биякта баары жакшы,
күн гана ысык, ысык
күйгүзүп чөптү, ташты.
Жогорку курстарды
үйүнө кетиришти,
апаке, шаардык кыздар
колдору укмуш болуп,
беттери укмуш болуп

аябай кесилишти». («Ашпозчулар эртеңки аш камында...»).

2) Кайталоолор ойду конкреттештирүү, тактоо үчүн колдонулат:

Күкүк деген көрүнгөндүн уясында өзүн багаар,
Жетим калган наристенин жүрөгүндө өкүм калаар.
Жетим деген жетеленип, ар кимдердин көзүн караар,
Жетим деген өмүр бою, өмүр бою жетим калаар. («Чоочун бакыт»).

3) Чыгармадагы поэтикалык ойду бекемдөөдө да кайталоолор көркөм кызмат аткарат:

Сагынармын саатым жылса да,
Сагынармын жанды кыйса да.

Бир арманды чогу жашарбыз

Бир жашоону жалкы кылса да. («Кыздын ыры»).

4) Поэтикалык чыгармада мазмундук, семантикалык параллелдүүлүк да көп учурда кайталоолор аркылуу ишке ашырылат. Кайталоолордун бул функциясы параллелизм, анын бардык түрлөрү (лексикалык, синтаксистик, стилистикалык параллелизм) менен өтө тыгыз байланышта. Параллель түрдөгү кайталоо ой-мазмундун тереңирээк жана таамай, элестүү ачылышына шарт түзөт:

Чарчап батат Күн...

Чарчап кайтат балдар чалгыдан:

каректери чөл болуп,

далылары далдайып,

күн жыттанып бурулдап. («Чарчап батат Күн...»).

Кайталоолор табиятынан эле эмоционалдуу-экспрессивдүү мүнөзгө ээ болуусу алардын сөзсүз түрдө көркөм-эстетикалык милдет аткаруусун шарттайт:

Бантигиң гүл... сөзү угулат агайдын,

жалбырактар үзүлүүдө өмүрдөн,

бантигиң гүл, бантигиң гүл... караймын

бактын ичи, кош из жатат төгүлгөн. («Сени көздөй учуп чыкты тамгалар...»). Бул контекстте кайталанган бантигиң гүл контексттин романтикалуу маанайын, лиризмди камсыз кылуу менен, үч түрдүү көрүнүштү бириктирүү, байланыштыруу үчүн кызмат

кылган: бири – гүл бантиктин өзүнүн элеси, экинчиси – сүйлөп жаткан агайдын элеси, үчүнчүсү – күзгү бактын жана андагы кош издин элеси. Муну менен кайталоо подтексттик мазмунду – балалык аруу сезим тууралуу ойду ачып берүүгө чоң өбөлгө түзгөн.

Демек, кайталоолор поэтикалык чыгармаларда көркөм сөз ыкмасы катары алганда композициялык ыкма гана болбостон, чыгарманын көркөмдүгүн камсыз кылууга, семантикасын ачып берүүгө шарт түзүүчү каражат жана ыкма да болуп саналат.

Адабияттар:

1. Абдыкеримова А. Лингвистикалык поэтика. -Каракол, 2008.
2. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. 3-китеп. -Бишкек, 2001.
3. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. 4-китеп. -Бишкек, 2004.
4. Дүйшеев Ш. Арабадагы ыр – 2. -Бишкек, 2001.
5. Жээналы Шери уулу. Адабият тааныткыч. -Ош, 1993.